

ZIRH

ni Keşfedilen Proto-Bulgar Kitabesi" (trc. Firuze Preyger), *TTK Belleteri*, XI/43 (1947), s. 541-557; A. Rahman Zaky, "Islamic Armour an Introduction", *Gladius*, II, Madrid 1963, s. 69-74; Abdulhalik Bakır, "Ortaçağ İslam Dünyasında Madenler ve Maden Sanayi", *TTK Belleteri*, LXI/232 (1998), s. 520-595; a.mlf., "Ortaçağ İslam Dünyasında Deri, Tahta ve Kâğıt Sanayi", a.e., LXV/242 (2001), s. 75-160; Metin Yılmaz, "Emevi ve Abbasi Dönemi Resmi Kıyafetleri", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 26-27, Samsun 2008, s. 237-250; Ersin Teres, "Orta Türkçede 'Zırh, Kalkan' Anlamı Taşayan Bazı Sözcükler", *Turkish Studies*, IV/3 (2009), s. 2112-2118; J. W. Allan, "Armor", *Etr.*, II, 483-489; Abdurrahman Küçük, "Câlût", *DİA*, VII, 38.

AYDIN USTA

Türk Devletlerinde. Zırh Osmanlı kaynaklarında cebe ve cevşen adıyla geçer ve genelde bu iki kelime birlikte kullanılır. Cebe zırh anlamına gelmekle beraber Cebeci Ocağı ordunun silâh ihtiyacını karşılayan askerî sınıfın adıdır. Cebeci ise zırh / silâh imal ve temin eden kimsedir. Zırh, savaşçının düşman tarafından gelebilecek bir saldırıya karşı kendini ve bindiği hayvanı korumak amacıyla giydiği veya kuşandığı giysidir. Erken çağlardan itibaren bazan hayvan postu, bazan deri veya ağaç kabuklarından omuzluk, kolluk, baldırlık gibi zırh parçaları kullanılmıştır. Savaşçı bir yandan kendini korumak için geliştirdiği zırh parçalarını kuşanırken atı için de zırh tedarik etmiştir. Zırh yapım malzemesi olarak başlangıçta ahşap, post, deri ve keçe gibi materyal kullanılırken maden sanatının gelişmeye başlamasıyla birlikte madenî zırhlar devreye girmiştir. Bugün aklı gelen ilk zırh biçimi metal ve özellikle demir ve çelik zırhlardır. Metal zırhların ilk örnekleri İskitler ve Hunlar dönemine kadar gider. Kazakistan'ın Almatı şehri yakınlarında Isık / Esik kasabasında bulunan, milâttan önce IV. yüzyıla ait bir Hun kurganında ortaya çıkarılan genç bir erkek cesedi üzerindeki zırh en gösterişli ve en eski metal zırh örneği kabul edilir; dünya literatüründe "altın elbiseli adam" olarak geçen erkek cesedi ve üzerinde altın bir zırh kaftan, zırh çizme ve baldırlık ile miğfer bulunur. Bu zırh küçük metal levhaların bir kumaş üzerine applike edilmesiyle üretilmiştir. Levhalarda yüksek kuyumculuk işçiliğinin eseri motif ve figürler yer alır. Altaylar bölgesinde Hun dönemine ait Berel buluntuları ile Oms ve İrtiş havzası buluntuları arasında demir zincir örme zırh parçaları ve zırh plakaları büyük yer tutar. Çin kaynakları, Yenisey Kırgızları'nın ahşaptan yapılmış zırhlı elbiselerinin olduğunu

ve atlarına da bu tip zırhlar giydirdiklerini kaydeder. Milâttan önce I. yüzyıla tarihlenen Tüekta I kurganında Kırgızlar'ın kullandığı şekilde tahtadan zırh parçaları, omuzluk, göğüslük, kolçak ve baldırlık parçaları bulunmuştur. Zincir örme ve zincir örme üzerine metal plaka takviyeli zırhların Hun döneminden itibaren kullanıldığı ve bu zırh türünün Batı Hunları ile birlikte bozkır kuşağını takiple Orta Asya'dan çıkarak Orta Avrupa'ya kadar ulaşan Avar, Kuman, Kıpçak ve Peçenekler'le yayıldığı bilinmektedir. Güney Ukrayna, Romanya ve Macaristan'da yapılan arkeolojik kazılarda Hazarlar, Kuman, Kıpçak ve Peçenekler'e ait zincir örme ve zaman zaman plakalarla takviye edilmiş demir zırhlar ortaya çıkarılmıştır. Hazar Türkleri'ne ait Stanitz köyündeki Saltova buluntuları arasında atlara ait baş zırhları, Balta buluntuları arasındaki zincir örme zırhlar ve at başlıkları ilgili örneklerdir. Doğu Avrupa Türkleri'ne ait buluntular içinde en dikkat çeken zengin koleksiyon Oğuz Türkleri'nden olan Peçenekler'e ait ünlü Nagy-Szent Miklos hazinesinde (IX. yüzyıl) yer almaktadır. Yirmi üç parçadan oluşan hazinedeki parçalardan birinin üzerinde zincir örme peçelikli miğferli, zincir örme gömlekli, plaka takviyeli kolçak ve baldırlıklı zırh giyimli süvari tasviri bulunur. Bu Türk zırh geleneği Bizans zırhlarını da etkilemiştir. Bizans askerleri arasında da Batı Avrupa zırhlarından farklı şekilde kendi topraklarında yaşayan bozkır topluluklarının etkisiyle zincir örme zırh gömlekler kullanılmıştır. Ayrıca Orhon, Altay ve Tanrı dağları bölgesindeki Göktürk kaya resimlerinde figürler, deriden veya demirden levhalarla örülmüş zırhlar ve sivri külâh şeklinde zırh başlıkları tasvir edilmiştir. Uygur devri alp tasvirlerinde küçük deri parçalarının veya demir levhaların bir elbise üzerine yana ve üst üste balık pulu gibi sıkı bir şekilde dikilmesiyle oluşturulmuş zırhlar dikkati çeker.

Abbâsî ordusuna asker olarak giren Türk savaşçıları kalkan kullanmakta, göğüslük, miğfer ve vücut zırhları giymekteydi. Tasvirlerden ve buluntulardan yola çıkılarak Büyük Selçuklular'da örme zırhların yaygınlığı tesbit edilebilmektedir. Marco Polo, XIII. yüzyılın ikinci yarısında Hanbalık'ta Kubilay Han'ın sarayını ziyaret ettiğinde burada zırhların depolandığı ve sergilendiği yeri gördüğünü bildirir. Ancak bu devirde zırhın daha çok üst düzey askerlere mahsus olduğu söylenebilir. Zırhlar aynı zamanda devlet törelerinin ihtişamı-

III. Mustafa'nın zırhı (TSM, Envanter nr. 2/236)

nı arttıran bir objeydi. Anadolu Selçuklularını devrinde Emir Hüsameddin Çoban'ın Rus elçisini kabulünü anlatan İbn Bîbî, silâhlarını kuşanmış seçkin gençlerin saf saf dizilerek atlarının zırh takım ve başlıklarıyla çadırın hizasına çekildiklerini, diğer bütün askerinin kol kol tepeden tırnağa altın yaldızlı demir zırh giymiş ve mızraklarını omuzlarında tutmuş halde beklediklerini yazar. İstanbul Türk ve İslâm Eserleri Müzesi'nde yer alan Selçuklu dönemine ait taş eser üzerindeki zırhlı asker kabartmaları Selçuklu zırhlarının biçimsel özellikleri hakkında önemli bilgiler sağlar. Anadolu Selçuklu zırhları Osmanlı zırhlarına örneklik etmiştir.

Osmanlı döneminde her türlü silâh Cebeci Ocağı tarafından imal veya temin edildiğinden kapıkulu askerlerinin zırhları da bunların sorumluluğuna verilmişti. Cebeci başının denetiminde deftere kaydedilerek askere zırh dağıtılır ve işi bitince geri alınır. Bunun dışında saray hazinesinde cebe ve cevşenler olduğu gibi bazı vezir ve kumandanların da özel cebehaneleri vardı. Kanûnî Sultan Süleyman'ın veziri ve damadı Rüstem Paşa'nın ölümünden sonra kendisine ait özel cebehanesinde 2000 adet zırh, 1500 adet altın kakmalı tolga başlık bulunmuştur. Başlık, peçelik, gömlek, göğüslük, dizçek, baldırlık, kolçak ve

elçekten oluşan Osmanlı zırhları takımının ağırlığı ortalama 45-50 kg. arasında değişirdi. Bu sebeple uzun yola çıkacak yaya asker zırh giymiyordu. Zırh muharebe esnasında kapıkulu süvarileri, kumandanlar ve onların muhafızları konumundaki atlılar tarafından kullanılıyordu. Ayrıca kale muhafızları ile devlet törenleri sırasında sultan yahut tören kumandanı ve onların muhafızları da zırh giyerdi. Genellikle zırhlı süvarilerin atları da zırhlı olurdu. IV. Murad, Bağdat seferi hazırlıklarını yaparken sultanın otağının sağ yanında gözü pek ve dövüşken, tepeden tırnağa demir zırhlar içinde ve yayları ellerinde birkaç yüz okçu, sol yanında yine aynı durumda tüfenkçiler duruyordu. Bu sefere Rumeli beylerbeyi "gök demir"e bürünmüş, ak ve kızıl bayraklarla donatılmış alay ile katılmıştı. Burada gök demir gök gibi parıldayan demir zırhlardı. Demire "gök" sıfatının yakıştırılması, İslâm öncesi dönemlerden beri demirin Türk kültüründe kutsal sayılmasından kaynaklanmaktadır. Evliya Çelebi de zırhlı askerlerle ilgili olarak "gök demire bürünmüş" ifadesini sıkça kullanmıştır. Melek Ahmed Paşa'nın alayının Van Kalesi'nden ayrılışında düzenlenen töreni tasvir ederken de sadece gözleri görünen heybetli muhafızların gök rengi demire bürünmüş, potluklu, derbendî toğulgalı, zırh külâhlı, serpenahlı ve kaz göğüslü demir (göğüs zırhı) zırh giydiklerini belirtmiştir. Atlarını ise "yancıklı, deniz hotaslı, sineleri demir kalkanlı, alınları demir harbeli, sağrıları kaplan ve pars postu küheylân atlar" şeklinde anlatmıştı. Aynı alayın içinde diğerlerinden daha gösterişli teçhiz edilmiş elli adet alay çavuşu vardı, bunlar da sırma kakmalı zırhlar giymişlerdi.

Osmanlı zırhlarının yapımında temel malzeme demir olmakla birlikte metalin vücuda temasını önlemek için zırhların iç kısımları keçe veya çeşitli dokumalarla desteklenirdi. Bazı örneklerde ise demir zırh içten ve dıştan kumaş kaplanarak gizlenirdi. Bu tür zırh gömlekler daha ziyade suikasttan korunması gereken önemli kişilere giydirilirdi. Zırh gömlekler bazan sadece zincir örgü ile, bazan da göğüs ve sırt bölgelerine dövme demir plaka takviye edilmiş olarak kullanılmaktaydı. Sadece zincir örme zırh gömleklerin yakası yırtmaçlıydı ve boyu diz üstüne kadar uzanırdı. Bu tarz zırh gömleklerin göğüs ve karın kısmını korumak için ayrıca zırh göğüslük veya göğüs / sırt kalkanı adı verilen demir levhalar kancalı deri kemerlerle omuzlardan ve koltuk altlarından vücuda bağla-

nırdı. Azerbaycan ve İran bölgesine Safevîler'e ait "car ayna" adıyla anılan, karın ve göğüs bölgesini âdetâ bir korse gibi saran, dört parçadan oluşan zırh plakalar zincir örme yahut deri ve keçeden yapılmış zırh gömlekler üzerine giyilirdi. Plaka takviyeli zırh gömleklerin ise ön ve sırt kısmı hariç diğer kısımları zincir örme idi, önden açık ve yarım kolluydu. Zırh gömleklerin tamamlayıcı parçaları kolçak, elçek, dizçek, baldırlık ve tozluktu. Bu parçalar zırh gömlekle takım teşkil edecek şekilde zincir örme veya zincir örgü arasına demir plaka takviyeli yapılır ve kenarlarına perçinlenmiş deri kemer parçalarıyla kola yahut bacağa bağlanırdı.

Göğüs ve sırt kısmı demir plakalarla takviye edilmiş zincir örme zırh gömleklerin boyları XV-XVI. yüzyıllarda 70-80 cm. arasında değişmekteydi. XVI. yüzyıldan sonra boylar biraz daha uzamıştır. Takviye plakalarının sayısı önde dört ile altı, arkada ise beş ile yedi sıra arasında değişirken XVI. yüzyılda önde dört, arkada beş sıra olmuştur. Aynı şekilde plaka boyutları da büyümüştür. Takviye plakalarının üzeri altın veya gümüş tel kakma yahut sıvama teknikleriyle süsleniyordu. Süslemelerde stilize edilmiş palmet, rûmî ve hatâyî üslûplarda bitkisel motifler ve yazılar vardı. Yazılar genellikle koruyucu dualar, kelime-i tevhid, Feth ve Saf sûrelerinden alın-

Şirvanşahlar Sultanı I. Halil'e ait zırh gömleği (Askerî Müze, Envanter nr. 16376)

mış âyetlerden meydana gelirdi. Plakaları birbirine bağlayan ve gömleğin diğer bölümlerini oluşturan zincir halkaları ise etrafındaki dört halkadan geçerek perçinlenirdi. Önden açık olan zırh gömleklerinin bağlantı kancaları bakır yahut sarı maddendeki ve orta sıradaki takviye plakalarına perçinlenmişti. Haddeden çekilmiş zincir telleri yuvarlak kesitli veya yassı kesitliydi; bu durum bölge ve üretim atölyeleriyle ilgiliydi. Biçimsel açıdan Osmanlı zırh gömlekleriyle diğer Türk ve İslâm zırh gömlekleri arasında belirgin bir fark yoktur. Bu özellikleriyle Türk zırhları Doğu Avrupa zırhlarını da etkilemiştir. Bütün vücudu metal levhalarla saran hantal ve hareket kabiliyetini ortadan kaldıran Batı Avrupa zırhlarına karşın Macar, Romen, Bulgar gibi Doğu Avrupa kültürlerinde Batı Hunları'yla başlayıp Avar, Kuman, Kıpçak, Peçenek ve nihayet Osmanlılar'ın etkisiyle yaygınlaşan zincir örme zırhlar ön plana çıkmıştır. Bu zırhlar diğer Avrupa zırhlarından farklı olarak vücudun nefes almasını ve rahat hareket etmesini sağlıyordu. Gerek Osmanlı Devleti gerekse diğer Türk devletlerinin zırh ihtiyacının büyük bir kısmı Hazar denizinin batı kıyılarında, Kuzey Azerbaycan'da, Dağistan, Nahçıvan ve Doğu Anadolu (Bitlis, Erzurum, Kars) atölyelerinden sağlanıyordu. Özellikle Şamahı ve Kubaçi bölgenin en önemli metal işleme ve zırh üretim merkezleriydi. Osmanlı, Memlük, Akkoyunlu, Şirvanşahlar, Timurlu ve Safevîler'e ait zırh örnekleri İstanbul'da Askerî Müze'de ve Topkapı Sarayı Müzesi koleksiyonlarında sergilenmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

BA, Cevdet-Askerî, nr. 47749; *Marco Polo'nun Geziler Kitabı* (trc. Ömer Güngören), İstanbul 1985, s. 87; Nejat Diyarbakırlı, "Kazakistan'da Bulunan Esik Kurganı", *Cumhuriyetin 50. Yılın Armağanı* (haz. İÜ Ed. Fak.), İstanbul 1973, s. 291-304; a.mlf., "Peçenek Hazinesi ve Türk Sanatının Çeşitli Kıtalarda Gelişen Ortak Nitelikleri", *TED*, sy. 4-5 (1974), s. 395-428; Emel Esin, *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş*, İstanbul 1978, s. 16, 23, 32-33, 41, 83-84, 105; E. Nowgorodowa, *Alte Kunst der Mongolei*, Leipzig 1980, s. 213-215; Kemal Akışev, *Kazakistan'ın Köhne Altını, Alma-Ata 1983*; Bahaddin Ögel, *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara 1989, s. 66, 67, 77, 209, 216, 220; A. İ. Melyukova, *Archeologia SSSR, Stepi Evropeyskoy Çasti VI Skifo Sarmatskoye Viremya*, Moskova 1989, s. 338; A. Pálóczi-Horváth, *Peçenegs, Cumans, Iasians*, Budapest 1989, s. 18-20, 22, 24, 34-35; V. J. Parry, "İslâm'da Harb Sanatı" (trc. Erdoğan Merçil - Salih Özbaran), *TD*, sy. 28-29 (1975), s. 193-218; D. Alexander, "Two Aspects of Islamic Arms and Armor", *Metropolitan Museum Journal*, XVIII, New York 1983, s. 97-109.

